

Қоғам & Дәуір

Қазақстан Республикасы
Президенті жанындағы
Қазақстанның стратегиялық
зерттеулер институты

2004 жылдан бастап
әр тоқсан сайын жарық көреді

Бас редактор
Алмас Арзықұлов,
ҚР Президенті жанындағы
ҚСЗИ-дің жетекші
ғылыми қызметкері

Редакция мекенжайы:
Қазақстан Республикасы,
010000, Астана қаласы,
Бейбітшілік көшесі, 4
ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ

Телефон (7172) 75-20-20
Факс (7172) 75-20-21
E-mail: office@kisi.kz
www.kisi.kz
www.journal-kogam.kisi.kz

Журнал Қазақстан Республикасының
Мәдениет, ақпарат және қоғамдық
келісім министрлігінде 2003 ж.
19 желтоқсанда тіркеліп, тіркеу туралы
№ 4526-Ж куәлік берілген.

ISSN 2414-5696 (print)
ISSN 2788-5860 (online)

doi.org/10.52536/2788-5860

Индекс 74007

Журнал саяси ғылымдар саласы бойынша
ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін
жариялау үшін Қазақстан Республикасы
Білім және ғылым министрлігі білім және
ғылым саласында сапаны қамтамасыз ету
комитеті ұсынатын ғылыми басылымдар
тізбесіне енеді.

Қоғам &
Дәуір

ҒЫЛЫМИ-САРАПТАМАЛЫҚ ЖУРНАЛ

МАЗМҰНЫ

Мұрат Насимов Мәдени бірегейлік генезисі және ерекшеліктері: отандық ғалымдар тұжырымдары мысалында	7
Дәмелі Нысанкуатова, Нұргүл Исмадуллаева, Бота Нуралина Ақпараттық қауіпсіздікті басқару: медиа кеңістіктегі киберқауіпсіздік саясаты	24
Талғатбек Әминов, Нұржан Қоңырбаев, Алена Ғабдушева Қазақстандағы парламент институтының қалыптасуы – қоғамды демократияландырудың нақты көрінісі	35
Амина Урпекова, Данагүл Копежанова, Бибиғүл Бюлегенова Креативті индустрия саласындағы мемлекеттік саясат: стратегиялар мен тәжірибелер	50
Башир Алию Якасай Нигерияның мемлекеттік басқару жүйесіндегі тайпалардың әсері	67
Жапсарбай Қуанышев, Нұрбек Пұсырманов, Еркебұлан Аманғосов Саяси реформалардың контекстіндегі қазақстандық партиялық жүйенің дамуы	81
Бауыржан Шериязданов, Теңгеш Қаленова, Қуандық Какимов, Динара Әмірзақова Қазақстандағы билікті орталықсыздандыру: қазіргі жағдайы және даму перспективалары	99
Гүлнар Насимова, Гульмира Илеуова, Жұлдыз Басығариева, Айгерім Жунусова Қазақстандықтардың саяси қатысу әлеуеті: төмендеуі немесе қайта форматталуы	116
Майра Дюсембекова, Елдос Жұмағұлов, Ержан Ибраев Ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі әлемдік тәжірибе	129
Айгүл Забиров, Наталья Сейтахметова Постнормальды кезеңде: исламның рухани және әлеуметтік феномен ретінде интерпретациялары	143

СОДЕРЖАНИЕ

Мурат Насимов Генезис и особенности культурной идентичности: на примере выводов отечественных ученых	7
Дамели Нысанкуатова, Нургуль Исмадуллаева, Бота Нуралина Управление информационной безопасностью: политика кибербезопасности в медиа пространстве	24
Талғатбек Аминов, Нуржан Конрбаев, Алена Ғабдушева Становление института парламента в Казахстане – конкретное проявление демократизации общества	35
Амина Урпекова, Копежанова Данагүл, Бибиғүл Бюлегенова Государственная политика в сфере креативных индустрий: стратегии и практики	50

Қоғам & Дәуір

Қазақстан Республикасы
Президенті жанындағы
Қазақстанның стратегиялық
зерттеулер институты

Башир Алию Якасай
Влияние племен в системе государственного
управления Нигерии 67

**Жапсарбай Куанышев, Нурбек Пусырманов,
Еркебулан Амангосов**
Развитие партийной системы Казахстана
в контексте политических реформ 81

**Бауржан Шериязданов Тенгеш Каленова,
Қуандық Какимов, Динара Омирзакова**
Децентрализация власти в Казахстане:
современное состояние и перспективы развития. 99

**Гульнар Насимова, Гульмира Илеуова,
Жұлдыз Басығариева, Айгерим Жунусова**
Потенциал политического участия казахстанцев:
снижение или перестроение 116

**Майра Дюсембекова, Елдос Жумагулов,
Ержан Ибраев**
Обеспечение информационной безопасности:
мировой опыт. 129

Айгүл Забиров, Наталья Сейтахметова
Интерпретации ислама как духовного и
социального феномена в пост-нормальные времена . . . 143

CONTENTS

Murat Nassimov
Genesis and Features of Cultural Identity: Based on
The Example of the Findings of Domestic Scientists 7

**Dameli Nyssankuatova, Nurgul Istmatullaeva,
Bota Nuralina**
Information Security Management:
Cybersecurity Policy in the Media Space 24

**Talgatbek Aminov, Nurzhan Konrbaev,
Alena Gabdusheva**
The Establishment of the Institution of Parliament
in Kazakhstan is a Concrete Manifestation
of the Democratization of Society 35

**Amina Urpekova, Danagul Kopezhanova,
Bibigul Byulegenova**
Public Policy in the Creative Industries:
Strategies and Practices 50

Bashir Aliyu Yakasai
The Impact of Tribes in the Public Administration
system of Nigeria 67

**Zhapsarbai Kuanyshev, Nurbek Pusyrmanov,
Erkebulan Amangosov**
Development of the Party System of Kazakhstan
in the Context of Political Reforms 81

**Baurzhan Sheriyazdanov, Tengesh Kalenova,
Kuandyk Kakimov, Dinara Omirzakova**
Decentralization of Power in Kazakhstan:
Current State and Development Prospects 99

**Gulnar Nassimova, Gulmira Ileuova,
Bassygariyeva Zhuldyz, Aigerim Zhunussova**
Political of participation potential in Kazakhstan:
decrease or adjustment. 116

Қоғам & Дәуір

Қазақстан Республикасы
Президенті жанындағы
Қазақстанның стратегиялық
зерттеулер институты

2004 жылдан бастап
әр тоқсан сайын жарық көреді

Бас редактор
Алмас Арзықұлов,
ҚР Президенті жанындағы
ҚСЗИ-дің жетекші
ғылыми қызметкері

Редакция мекенжайы:
Қазақстан Республикасы,
010000, Астана қаласы,
Бейбітшілік көшесі, 4
ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ

Телефон (7172) 75-20-20
Факс (7172) 75-20-21
E-mail: office@kisi.kz
www.kisi.kz
www.journal-kogam.kisi.kz

Журнал Қазақстан Республикасының
Мәдениет, ақпарат және қоғамдық
келісім министрлігінде 2003 ж.
19 желтоқсанда тіркеліп, тіркеу туралы
№ 4526-Ж куәлік берілген.

ISSN 2414-5696 (print)
ISSN 2788-5860 (online)

doi.org/10.52536/2788-5860

Индекс 74007

Журнал саяси ғылымдар саласы бойынша
ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін
жариялау үшін Қазақстан Республикасы
Білім және ғылым министрлігі білім және
ғылым саласында сапаны қамтамасыз ету
комитеті ұсынатын ғылыми басылымдар
тізбесіне енеді.

Maira Dyussebekova, Eldos Zhumagulov,
Yerzhan Ibraev
Ensuring Information Security: Global Experience 129

Aigul Zabirowa, Natalya Seitakhmetova
Views on Islam as a Spiritual and
Social Phenomen in Post-Normal Time 143

Талгатбек Әминов^{*1}, Нұржан Қоңырбаев², Алена Габдушева³

¹ ҚР ҒЖБМ Мемлекет тарихы институтының

бас ғылыми қызметкері, т.ғ.к., доцент

Orcid ID: 0000-0002-2815-9676

* e-mail.ru: aminovtm@mail.ru

² ҚР ҒЖБМ Мемлекет тарихы институтының

жетекші ғылыми қызметкері, PhD.

Orcid ID: 0000-0003-1284-3403.

³ ҚР ҒЖБМ Мемлекет тарихы институтының ғылыми қызметкері

Orcid ID: 0009-0005-6114-1442

(Астана, Қазақстан)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ПАРЛАМЕНТ ИНСТИТУТЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ – ҚОҒАМДЫ ДЕМОКРАТИЯЛАНДЫРУДЫҢ НАҚТЫ КӨРІНІСІ

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстан Парламентінің еліміздегі демократияландыру процесінің негізгі саяси институттарының бірі ретіндегі қалыптасуы мен дамуына тарихи тұрғыдан зерттеу нәтижесінде қысқаша шолу жасалған. Ғылыми зерттеудің мақсаты елімізде Президент Қ.К.Тоқаевтың тікелей басшылығымен жүзеге асырылып жатқан радикалдық саяси реформалар негізінде өткізілген парламент депутаттарын сайлау компанияларына бүгінгі таңның талаптарына сай талдау жасау болып табылады. Сонымен бірге, осы зерттеудің аса маңызды ерекшелігі, оның тіптен басқа жағдайда, біздің қоғамымыз шынайы демократияландыру кезеңінің басталу сәтін басынан кешіп жатқанда жүргізілуімен сипатталады.

Түйін сөздер: Парламент, парламентаризм, Жоғарғы Кеңес, саяси институт, саяси партиялар, сайлаушылар, депутаттар.

Талгатбек Аминов, Нуржан Қонрбаев, Алена Габдушева СТАНОВЛЕНИЕ ИНСТИТУТА ПАРЛАМЕНТА В КАЗАХСТАНЕ – КОНКРЕТНОЕ ПРОЯВЛЕНИЕ ДЕМОКРАТИЗАЦИИ ОБЩЕСТВА

Аннотация. В данной статье представлен краткий обзор становления и развития казахстанского парламента как одного из основных политических институтов процесса демократизации в стране с исторической точки зрения. Целью научного исследования является анализ предвыборных компаний депутатов парламента, проводимых на основе радикальных политических реформ, осуществляемых в стране под непосредственным

руководством президента К.К.Токаева, в соответствии с требованиями сегодняшнего дня. Вместе с тем, наиболее важной особенностью данного исследования является то, что оно проводится в иной обстановке, когда наше общество претерпевает конституционные преобразования, характерные периоду начала подлинной его демократизации.

Ключевые слова: Парламент, парламентаризм, Верховный Совет, политический институт, политические партии, избиратели, депутаты.

Talgatbek Aminov, Nurzhan Konrbayev, Alena Gabdusheva
**THE ESTABLISHMENT OF THE INSTITUTION OF PARLIAMENT
IN KAZAKHSTAN IS A CONCRETE MANIFESTATION OF THE
DEMOCRATIZATION OF SOCIETY**

Abstract. This article provides a brief overview of the formation and development of the Kazakh parliament as one of the main political institutions of the democratization process in the country from a historical point of view. The purpose of the scientific research is to analyze the election campaigns of members of parliament, carried out on the basis of radical political reforms carried out in the country under the direct leadership of President K.K. Tokayev, in accordance with the requirements of today. At the same time, the most important feature of this study is that it is conducted in a different environment, when our society is undergoing constitutional transformations characteristic of the period of the beginning of its true democratization.

Keywords: Parliament, parliamentarism, Supreme Council, political institution, political parties, voters, deputies.

Кіріспе

Мемлекет – адамзат қоғамының белгілі бір бөлігінің саяси билік ұйымы дейтін болсақ, мемлекетті басқарудың бір механизмі – оның заң шығару институты. Бұл – нақтылай айтқанда, Парламент немесе парламентаризм – қазіргі мемлекет басқарудың ажырамас ұғымы болып саналады. Әлемде екі жүзден астам мемлекет болса, солардың барлығында дерлік парламенттік басқару алуан түрлі деңгейде орын алған деуге болады. Солардың қатарында өз тәуелсіздігіне ие болғалы отыз үш жылды артқа тастаған Қазақстан Республикасы да бар. Сол отыз екі жылдық мерзім ішінде Қазақстанның қоғамдық әлеуметтік және мемлекеттік өмірі ауқымында үлкен өзгерістер болды. Өткен отыз екі жыл ауқымында Қазақстанның құқықтық, саяси, экономикалық жүйелері де заманға сай түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Қазіргі кезеңдегі Қазақстан Республикасы әлемге өзін демократиялы, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде танытып, лайықты имиджісін қалыптастыруда [1].

Енді біз көтеріп отырған тақырыптың зерттелу деңгейіне назар аударайық. Парламент, яғни заң шығарушы орган биліктің үш тармағының

ажырамас бөлігі әрі құқықтық мемлекет пен демократияның бастауы болғандықтан көптеген зерттеушілер өз еңбектерін арнайы осы тақырыптың басты зерттеу нысанына алғанды. Олардың ішінде зерттеушілерді отандық, шетелдік ғалымдар деп бөліп қарастыруға болады. Сондай-ақ біз нақты нысанына қарай бұл еңбектерді екі топқа: жалпы парламентке қатысты зерттеулерге (билік институттарымен қатынасы, демократия, саяси жүйе тұрғысында, т.б. негізде зерттегендер) және арнайы зерттеу нысанына нақтылы қараған зерттеушілерге жіктеуді жөн көрдік.

Демократия, билік институттарымен қатынасы, саяси жүйе тұрғысында парламентке қатысты зерттеушілер қатарында, Қ.Бұрханов, С.Бүлекбаев [2], А.Нысанбаев [3], М.Машан, Ж.Мурзалин, А.Түлегулов [3], Г.Нұрымбетова [4], М.Әшімбаев [5] т.б. еңбектерінде саяси жүйе, мемлекеттік билік, демократиялық үдерістер кеңінен қаралып, парламенттің және елдің даму мәселелері түрлі қырынан талдаған.

Елдегі саяси-әлеуметтік институттар қызметін талдауда А.Х.Бижанов [6], Ә.Н.Нысанбаев [3], М.Б.Қасымбеков [7], Ж.А.Мурзалин [8], Г.Н.Иренов [9], В.А.Жексембекова [10], Ж.Ғ.Сәрсенбаева [11], Ә.А.Әбдіхалық [12], К.М.Жаулин [13], Э.М.Қағазбаева [14], Н.Б.Сейсенова [15], К.С.Нұрғалымның [16] арнайы зерттеулерінің орны ерекше. Шетелдік зерттеушілер қатарында демократияландыру мен модернизация теориясының дамуына атсалысқандар қатарында Р.Дальдың тұжырымдары көңілге қонымды [17] және орыс ғалымдарының ішінде парламент төңірегінде арнайы зерттеу жүргізген уақыт жағынан жақын Т.Ипполитова [18], С.Махмудованың [19] еңбектерін ерекше атауға болады.

Парламентті конституциялық құқық негізінде зерттеген С.З.Зиманов [20], А.К.Котов [21], Ғ.С.Сапарғалиев [22], С.Табанов [22], А.Ә.Оразова [23], т.б. Бұл ретте құқық теориясы тұрғысынан жазылса да С.Зимановтың «Парламент Казахстана в трудные годы провозглашения независимости» атты еңбегінің мәні идеяларымен құнды.

Парламент пен парламентаризм институтын жүйелі талдаған саясаттанушылар қатарында – Н.Қалиев [24] пен Ә.Бәкірдің [25] зерттеулері мен сапалы ұсыныстарының салмағы ауыр. Бұл аталмыш екі ғалымды Парламент төңірегінде тыңғылықты зерттеу жүргізген кәсіби зерттеушілер деп атасақ болады. Аталмыш зерттеушілердің екеуі де теория мен практиканы қатар ұштастырған. Әлі де болса олардың кәсіби зерттеушілер ретінде көтерген мәселелері мен болжамдары өз құнын осы күнге дейін жоғалтпай, маңыздылығын сақтап келеді. Сондай-ақ осы тақырып төңірегінде өз зерттеуін арнаған Е.Алияров [26], С.Шакирбаев [27] пен А.Желдібаевтың [28] еңбектерін де атап өтуге болады. Құқық теориясы тұрғысында арнайы нысанға алған Б.Бекжановтің [29] және Қ.Дауталиевтің [30] еңбектері уақыты жағынан біршама жаңашылдығымен ерекшеленеді. Қ.Дауталиев Парламенттің бақылау функциясының іске асуы көп жағдайда саяси факторға, яғни парламенттік азшылықтың (оппозицияның) болуына тәуелді деп тұжырымдайды.

Зерттеу әдістері.

Осы ғылыми зерттеу аясында объективтілік, салыстырмалы талдау әдістері қолданылды, олардың негізінде объективтілік пен бейтарап көзқарасты сақтай отырып, Парламенттің қалыптасуына, дамуына және қызметіне байланысты фактілер мен оқиғалар зерттелді. Тарихи процестерді терең зерттеу үшін архивтік материалдар, іс жүргізу құжаттамасы, отырыстардың хаттамалары, Парламент жұмысына қатысты стенографиялық жазбалар пайдаланылды, оларды зерделеу және ғылыми айналымға енгізу үшін деректанулық талдау әдістері пайдаланылды, олардың контекстінде архивтік материалдар жүйеленді, жан-жақты зерделенді және олардың дұрыстығы мен біздің зерттеуіміз үшін маңыздылығын айқындау мақсатында сыни талдау жасалды. Тәуелсіздік кезеңінде парламенттің қалыптасуы мен қызметін көрсететін ҚР Президенті Архивінің, Ұлттық архивтің қорларынан құжаттар мен материалдар пайдаланылды. Салыстырмалы түрде бірнеше пәнаралық әдістер де қолданылды.

Зерттеу нәтижелері.

Осы аталған зерттеулердің барлығы саяси ғылымда теориялық базаны кеңейтуге ықпал еткенімен, әлі де еліміздің екі Палаталы Парламенті мәселелері бірнеше зерттеулермен біте қоймайды. Өйткені, заманға сай заманауи зерттеулер әрқашан елдің дамуына қарқын беретіні сөзсіз. Сонымен қатар кәсіби Парламенттің Қазақстанның саяси-әлеуметтік жаңаруындағы рөлі туралы арнайы еңбектер жоқ және бұл мәселе төңірегінде түбегейлі зерттеулер ғылыми негізделмеген. Сондықтан толыққанды ақпарат негізінде бүгінгі Парламенттің пәрменділігі мен саяси-әлеуметтік жаңаруға ықпалы тұрғысында кешенді түрде зерттеу қажеттігі туындап отыр.

Зерттеу мәселесінің өзектілігі - еліміздегі заманауи Парламенттің конституциялық-құқықтық институт ретінде қалыптасуы азаматтардың негізгі саяси құқықтары жүйесінде орталық орын алатынында. Осы институттың арқасында азаматтар тікелей немесе өз өкілдері арқылы мемлекеттік немесе қоғамдық істерді басқаруға қатыса алады, бұл демократияның маңызды көрінісі болып табылады. Сондықтан Қазақстанда 1991 жылдан бастап, яғни ел тәуелсіздік алғаннан бері Парламент депутаттарын сайлау туралы заңнаманы жетілдіру мәселесіне бірнеше рет жүгінген, өйткені ең демократиялық сайлау жүйесінің өзі қоғамдағы саяси процестерден қалыс қалмау үшін әрдайым жетілдіруді қажет етеді.

Елімізде 1994-1995 жылдар кезеңі қазақстандық парламентаризмнің қалыптасу тарихында аса маңызды болып табылады. Н.Ә.Назарбаев айтқандай, 1994 жылдың сәуірінен 1995 жылдың наурызына дейін жұмыс істеген он үшінші сайланған Жоғарғы Кеңес депутаттар тұрақты негізде жұмыс істеген Қазақстанның алғашқы кәсіби Парламенті болды. «Бізде көппартиялық негізде сайлау өткізу тәжірибесін жинап қана қоймай, Үкіметпен бір режимде тұрақты негізде жұмыс істейтін кәсіби Парламент құрылды» [31].

Алайда он үшінші шақырылған Жоғарғы Кеңестің тағдыры өте драмалық болып шықты. Ол билік тармақтарын бөлу тетігі қисынды аяқталғанға дейін жеткізілмеген, тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесі нақты мазмұнмен толтырылмаған, Жоғарғы Кеңестің, Президент пен Үкіметтің мәртебесі толық анықталмаған мемлекеттік құрылыстың неғұрлым күрделі кезеңінде құқықтарға ие болды.

Сонымен қатар, он үшінші шақырылымдағы Жоғарғы Кеңес Қазақстанда парламентаризмді одан әрі дамытуға алғышарттар жасағанын мойындау керек. Жоғарғы Кеңестің он үшінші шақырылымының төрағасы Ә.Кекілбаев айтқандай: «Кәсіби Парламенттің құрылуын осы жылдың қоғамдық-саяси өміріндегі ең ірі оқиға деуге болады. Оның жұмысының басталуы қазақстандық тарихи күнтізбеге жаңа мемлекеттілік пен демократияның қалыптасуындағы елеулі кезеңдердің бірі ретінде енетіні сөзсіз... Бізде ешқашан кәсіби Парламент болмаған, сондықтан біз сынамалар мен қателіктер әдісімен әрекет етуге мәжбүр боламыз... Жаңа мәртебеге ие болған Жоғарғы Кеңестің өкілеттіктері біртіндеп шыңдалуда» [32, 163].

Он үшінші шақырылымның Жоғарғы Кеңесі бір жылдан аз жұмыс істегеннен кейін заңсыз деп танылды, себебі Конституциялық сот депутаттар сайлауы өткізілген сайлау заңнамасының кейбір нормаларын Негізгі Заңға сәйкес келмейді деп таныды [33].

Қазақстандық парламентаризмнің жаңа кезеңі 1995 жылы қос палаталы Парламенттің қалыптасуымен басталды. Парламенттің бірінші шақырылымындағы Сенат пен Мәжілістің сайлауы 1995 жылдың 9 желтоқсанында өтті. Сенатқа Қазақстан Республикасының 19 облысынан және астанасынан екі адамнан 40 депутат сайланды. Сенаттың жеті депутатын Қазақстан Республикасының Президенті тағайындады. Барлық депутаттар жоғары білімді дипломды мамандар болып шықты, олардың 10-ы заңгерлер, 10-ы экономистер, 9-ы инженерлер, 8-і ауыл шаруашылығы мамандары. Депутаттық корпусстың құрамында 4 ғылым докторы, 11 ғылым кандидаты жұмыс істеді. Көптеген депутаттар бұрын заң шығарушы органдарға сайланған, олардың ішінде кәсіби заң шығарушылық қызмет тәжірибесі бар Қазақ КСР, КСРО халық депутаттары, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің он екінші және он үшінші шақырылымдарының депутаттары. 1996 жылғы 30 қаңтарда Қазақстан Республикасы Президентінің ұсынуы бойынша бірінші шақырылған Қазақстан Республикасы Парламенті Сенатының бірінші отырысында Сенат төрағасы болып Өмірбек Байгелді сайланды.

Қазақстан Республикасы Парламентінің Мәжілісіне 67 депутат сайланды. Сайлау нәтижесі бойынша Мәжілісте 58 депутат ер азаматтар, 9 депутат әйелдер болды. Палата депутаттарының барлығы жоғары білімді, оның ішінде 7 ғылым докторы, 10 ғылым кандидаты болды. 1996 жылғы 30 қаңтарда бірінші шақырылған Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің бірінші отырысында Мәжіліс Төрағасы болып Марат Оспанов сайланды [32, 163].

Енді, ҚР Парламенті Мәжілісінің сайлау компанияларына барлық

шақырылымдар бойынша қысқаша шолу жасаймыз (біріншіден бастап, соңғысы – сегізіншіге дейін) [34]:

Бірінші шақырылым: ҚР Парламенті Мәжілісінің алғашқы сайлауы 1995 жылдың 9 желтоқсанында өтті. Тек өз тәуелсіздігін алғаннан кейін ғана еліміз Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясын қабылдады, парламентті заң шығарушы функцияларды жүзеге асыратын жоғары өкілетті орган ретінде айқындады. Мажоритарлық жүйе негізінде 67 депутат сайланды, ал Мәжілісте жалғыз ғана партия - Нұрсұлтан Назарбаевтың төрағалығымен «Отан» республикалық саяси партиясы орын алды.

Екінші шақырылым: 1999 жылдың күзінде енгізілген конституциялық өзгерістерге сәйкес, Орталық Азия аймағында алғаш рет аралас сызба бойынша Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісіне сайлау өтті, ол саяси партияларға партиялық тізімдер бойынша пропорционалдық өкілдік негізінде парламентке сайлануға мүмкіндік берді. Сайлауға 10 саяси партия қатысты. Мажоритарлық бір мандатты округтерде 547 үміткер тіркелді. Жалпы, сайлау барысында Қазақстан үшін теңдесі жоқ үміткерлер саны бір орынға орта есеппен сегіз адам болды.

Парламент Мәжілісі сайлауының қорытындысы бойынша бір мандатты округтер бойынша 67 депутат және бірыңғай жалпыұлттық округ бойынша партиялардан 10 депутат сайланды. Олар жеті проценттік межеден өткен төрт партиядан - «Отан» республикалық саяси партиясынан, Қазақстанның Азаматтық партиясынан, Қазақстанның Аграрлық партиясынан және Қазақстан коммунистік партиясынан (2004 жылы ғана мемлекеттік тіркеуден өткен Коммунистік халықтық партиямен шатастырмау керек, ол қазір Қазақстанның Халық партиясы деп аталады) сайланды.

Депутаттық көпшілікке «Отан» республикалық саяси партиясы ие болды, ол Парламент Мәжілісінде 27 орын алды.

Үшінші шақырылым: Үшінші шақырылған Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің сайлауы 2004 жылғы қыркүйекте өтті. Сайлауға 12 саяси партия қатысып, оның 4-і екі сайлау блогының құрамында болды. Парламент Мәжілісі сайлауының нәтижесінде 77 депутат сайланды.

10 депутат партиялық тізімдер негізінде пропорционалды өкілдік жүйесі бойынша және бірыңғай жалпыұлттық сайлау округінің аумағы бойынша сайланды. Олардың ішінде: «Отан» республикалық саяси партиясынан 7 депутат, «Асар» республикалық партиясынан, «Ақ жол» демократиялық партиясынан және «АИСТ» сайлау блогынан (Қазақстанның Аграрлық және Азаматтық партияларынан) бір-бірден.

2004 жылғы Қазақстан Парламенті Мәжілісінің сайлауында Қазақстанның Аграрлық партиясы Қазақстанның Азаматтық партиясымен «АИСТ» (Еңбекшілердің аграрлық-индустриалдық одағы) атты блок құрды. Сайлау қорытындысы бойынша блок 7,07% жинады, партиялық тізім бойынша үшінші шақырылған Мәжіліске депутат болып Ромин Мадиев сайланды.

«Асар» республикалық партиясы 2003 жылдың 25 қазанында құрылған.

Мәжіліс сайлауының қорытындысы бойынша ол партиялық тізім бойынша 541 239 (11,38%) дауыс жинады, нәтижесінде осы партияның жетекшісі Дариға Назарбаева депутат болып сайланды.

«Ақ жол» демократиялық партиясы «Қазақстанның демократиялық таңдауы» қоғамдық бірлестігінің негізінде құрылды. 2004 жылы 3 сәуірде партия ҚР Әділет министрлігінде тіркелді. Парламент Мәжілісінің сайлауында партия 12,04% дауыс алды, партиялық тізім бойынша Азат Перуашев депутат болып сайланды.

Төртінші шақырылым: Төртінші шақырылған Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің сайлауы Конституцияға 2007 жылғы мамырда енгізілген өзгерістер мен толықтыруларға сәйкес 2007 жылғы тамызда өтті. Жаңартылған Конституцияға сәйкес Мәжіліс 107 депутаттан тұрды. Бірыңғай жалпыұлттық сайлау округі бойынша дауыс беру кезінде жалпыға бірдей, тең және төте сайлау құқығы негізінде 98 депутат партиялық тізім бойынша сайланды.

2007 жылғы 18 тамызда жеті саяси партия қатысқан сайлауда жеті пайыздық межені тек «Нұр Отан» Республикалық халықтық-демократиялық партиясы ғана еңсерді, ол Парламент Мәжілісінде 98 орын алды. Қазақстан халқы Ассамблеясы 9 депутат сайлады.

Бесінші шақырылым: Бесінші шақырылған Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің жаңа құрамы 2012 жылдың қаңтарында құрылды. Сайлауға жеті саяси партия қатысты, олардың үшеуі қорытынды нәтижелер бойынша 7% -тен астам дауыс жинап, Парламент Мәжілісіне өтті: «Нұр Отан» партиясы (80,99%), «Ақ жол» Демократиялық партиясы (7,47%), Қазақстанның Коммунистік халықтық партиясы (7,19%). «Нұр Отан» партиясынан Парламент Мәжілісінде 83 депутат, «Ақ жол» партиясынан 8 депутат, ҚКХП-нан 7 депутат жұмыс істеді. Мәжіліс құрамында барлығы 107 депутат болды.

Алтыншы шақырылым: ҚР Орталық сайлау комиссиясы 2016 жылғы 20 наурыздағы кезектен тыс сайлау нәтижесінде партиялық тізімдер бойынша құрылған Парламент Мәжілісінің жаңа шақырылымының 107 депутатын тіркеді. Партиялық тізім бойынша «Нұр Отан» партиясынан 84 депутат, «Ақ жол» демократиялық партиясынан 7 депутат, Қазақстан Коммунистік Халық партиясынан 7 депутат, Қазақстан халқы Ассамблеясынан 9 депутат сайланды. Бекітілген тізімдерге сәйкес, VI шақырылған Мәжілісте «Нұр Отанның» V шақырылымдағы 33 депутаты, сондай-ақ Мәжілісте ертеректе жұмыс істеген бірқатар белгілі саяси қайраткерлер, сондай-ақ жоғары кәсіби экономистер, заңгерлер және саяси-логистер орын алды.

Жетінші шақырылым: 2021 жылғы 10 қаңтарда өткен Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің депутаттарын сайлау қорытындысы бойынша VII шақырылған парламенттің төменгі палатасына үш саяси партияның депутаттары өтті: «Нұр Отан» (76 депутат), «Ақ жол» Қазақстан Демократиялық партиясы (12 депутат), Қазақстан Халық партиясы (10 депутат). Тоғыз депутат 2021 жылдың 11 қаңтарында Қазақстан халқы Ассамблеясынан сайланды.

Сегізінші шақырылым: 2023 жылғы 19 наурызда өткен Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісі депутаттарының кезектен тыс сайлауының қорытындысы бойынша VIII шақырылған Парламент Мәжілісіне партиялық тізімдер бойынша алты саяси партияның депутаттары өтті: «Аманат» (40 депутат), «Ауыл» халықтық-демократиялық патриоттық партиясы (8 депутат), «Respublica» партиясы (6 депутат), «Ақ жол» демократиялық партиясы (6 депутат), Қазақстан Халық партиясы (5 депутат), Жалпыұлттық социал-демократиялық партия (4 депутат). Бір мандатты округтер бойынша 29 депутат сайланды, оның 22-сін «Аманат» партиясы ұсынды, ал 7 депутат өзін-өзі ұсыну тәртібімен сайланды. Мәжілісте алғаш рет «Ауыл», «Respublica» және ЖСДП партияларының депутаттары орын алды [34].

Мәжілістің бірінші спикері М. Оспановтың айтуынша: «Бүгінгі таңда парламентаризм аяқталған формаларға ие болды және азаматтық қоғамда тұрақты қозғалысты қамтамасыз ете алады деп айтуға болмайды. Бұл кезеңде парламентаризмнің даму тетіктерін қалыптастыру туралы ғана айтуға болады. Алайда, жұмыстың практикалық мазмұны және либералды-демократиялық идеалдарға қарай жылжу ұзақ жол болып табылады және көптеген басқа ілеспе объективті және субъективті даму факторларына байланысты» [35].

Дегенмен, тәуелсіздік жылдары Парламент институтының қалыптасуына елімізде заманауи талаптарға сай орныққан оңтайлы сайдау жүйесі өзінің оң әсерін тигізді деп айтуға болады.

Қазақстан Республикасында сайлау құқығы қалыптасу мен дамудың белгілі бір кезеңдерінен өтті, қолданыстағы заңнамаға енгізілетін барлық өзгерістер мен толықтырулардың призмасы арқылы қарап, бүгінгі таңда заңнаманы жетілдіру жалғасып жатқанын атап өту қажет. Саяси ғылымда сайлау жүйелерінің: «мажоритарлық, пропорционалды, аралас» деген 3 түрі бар, бірақ әлі күнге дейін әлемнің ең дамыған елдерінің өзінде қандай сайлау жүйесі неғұрлым әділ екендігі, оның электораттың мүдделері мен көңіл-күйін барынша толық ескеретіні туралы бірыңғай пікір қалыптаспаған. Олардың әрқайсысының өзіндік қасиеттері мен кемшіліктері бар. Сондықтан әртүрлі елдерде жергілікті жағдайларды ескере отырып, заңнамалық және жергілікті өкілді органдардың депутаттарын сайлаудың мажоритарлық, не пропорционалды, не аралас нысанын пайдаланады.

90-шы жылдары Қазақстанда мажоритарлық сайлау жүйесі жұмыс істеді. 1990 жылы Қазақстанның Жоғарғы кеңесінде 360 депутат болды, 1995 жылы депутаттардың саны 67-ге дейін қысқарды. 1999-2007 жылдары Қазақстанда аралас сайлау жүйесі жұмыс істеді. 1999 жылы аралас сайлау жүйесіне сәйкес 67 депутат бір мандатты округтер бойынша, ал 10 адам партиялық тізім бойынша сайланды.

2007 жылғы конституциялық реформадан кейін 2023 жылдың басына дейін Қазақстанда іс жүзінде партиялық тізімдер бойынша сайлау жүйесі жұмыс істеді. «Қазақстан Республикасының кейбір конституциялық заңдарына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы»

Қазақстан Республикасының 2018 жылғы 29 маусымдағы № 162-VI ҚРЗ Конституциялық заңымен «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» Конституциялық заңға өзгерістер енгізілді. Атап айтқанда, округтік сайлау комиссиялары таратылды, аумақтық комиссиялардың төрағалары, орынбасарлары не хатшылары тұрақты негізде жұмыс істей бастады. бұл учаскелік сайлау комиссияларының сайлау науқандарына дайындықты айтарлықтай жеңілдетті [36].

Өзгерістер учаскелік комиссияларды да қамтыды. Енді олардың мүшелерінің саны округтегі сайлаушылардың санына байланысты өзгеріп отырады (комиссияда 5-тен 11 адамға дейін). Бірақ бұл ретте саны тақ болуы керек. Сайлау комиссияларының құрамына қатысты енді кандидаттардың жұбайы (зайыбы) мен жақын туыстары, сондай-ақ кандидаттардың тікелей бағынысындағы адамдар осы кандидат қатысатын сайлау округінде сайлауды тікелей ұйымдастыруды және өткізуді қамтамасыз ететін сайлау комиссияларында бола алмайды, сондай-ақ сайлау комиссияларының құрамына жақын туыстары кіре алмайды (ата-анасы, балалары, бала асырап алушылары, ата-анасы бір және ата-анасы бөлек аға-інілері мен апа-сіңлілері, аталары, әжелері, немерелері) немесе жұбайы (зайыбы). Осы жаңашылдықтардың барлығы сыбайлас жемқорлықты болдырмау мақсатында бекітілді. Ең бастысы - сайлау заңындағы құқықтық олқылықтарды жою мақсатында Парламент мынадай өзгеріс енгізді - Парламент Мәжілісі депутаттары мен мәслихаттар депутаттарын сайлаудың мажоритарлық жүйесі пропорционалды түрге өзгерді, яғни депутаттар партиялық тізімдер бойынша ғана сайлана бастады. Сондай-ақ округтік сайлау комиссиялары таратылды.

Бірақ 2022 жылы кезекті конституциялық реформа жүргізілгеннен кейін қолданыстағы сайлау жүйесіне елеулі өзгерістер енгізілді, олар Президенттің де, Парламент пен барлық деңгейдегі мәслихаттар сайлауына да қатысты болды. Енді Қазақстанда басталған сайлау процесін реформалау конституциялық-құқықтық заңнаманың барлық жүйесінде терең өзгерістерге алып келеді. Өткен жылғы конституциялық реформаның маңызды блогы қазақстандық сайлау жүйесінің негіздеріне, жоғары өкілетті органды қалыптастыру және Парламент депутатының конституциялық-құқықтық мәртебесін нығайту тәртібіне қатысты өзгерістер болды.

Қорытынды

Мемлекет басшысы Қ.Қ.Тоқаевтың бастамасымен 2020 жылы 2021 жылғы сайлау науқаны басталғанға дейін саяси жаңғырту, көппартиялылықты дамыту және еліміздің қоғамдық-саяси өміріне азаматтық қатысуды кеңейту бойынша шаралар қабылданды. «Қазақстан Республикасының Парламенті және оның депутаттарының мәртебесі туралы» Конституциялық заңға және «Қазақстан Республикасы Парламентінің комитеттері мен комиссиялары туралы» Заңға парламенттік оппозиция институтын енгізуді және оның қызметін регламенттеуді көздейтін өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Енді Парламент Мәжілісінің тұрақты комитеттерінің бір төрағасы мен екі

хатшысын сайлау парламенттік оппозиция депутаттарының қатарынан жүзеге асырылады. Бұдан басқа, парламенттік оппозицияға парламенттік тыңдауларды бір сессия ішінде кемінде бір рет өткізуге бастамашылық ету, сондай-ақ үкіметтік сағаттың күн тәртібін бір сессия ішінде кемінде екі рет айқындау құқығы беріледі.

Бұл ретте саяси партиялар фракцияларының басшыларына Парламент Палаталарының бірлескен отырыстарында, Парламент Мәжілісінің жалпы отырыстарында, тұрақты комитеттердің, жұмыс топтарының отырыстарында, парламенттік тыңдауларда және өзге де іс-шараларда сөз сөйлеуге кепілдік берілген құқық беріледі. «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» Конституциялық заңда және «Саяси партиялар туралы» Заңда біздің парламенттік тәжірибемізде алғаш рет әйелдер мен жастарға арналған партиялық тізімдерде 30 пайыздық квота енгізілген ережелер қарастырылған. Бұл норма әйелдер мен жастарды Парламентке және жергілікті өкілді органдарға тартудың тиімді тетігі болады, бұл олардың елдің қоғамдық-саяси процестеріне неғұрлым белсенді қатысуына жәрдемдесетін болады [37].

Конституцияға сәйкес, Парламент палаталарының төрағаларымен және Премьер-министрмен консультациялардан кейін 2023 жылдың қаңтарында ҚР Президенті Қ.Қ.Тоқаев Мәжілісті тарату және мәслихаттардың өкілеттігін мерзімінен бұрын тоқтату туралы жарлықтарға қол қойды. Мәжіліс пен барлық деңгейдегі мәслихат депутаттарының кезектен тыс сайлауы 2023 жылдың 19 наурызында өткені белгілі. Мемлекет басшысының пікірінше, кезектен тыс сайлау өткізу азаматтардың жалпыұлттық референдумда қолдаған конституциялық реформаның қисынына байланысты. Оның қорытындысы бойынша біздің еліміз биліктің өкілетті тармағын қалыптастырудың жаңа, неғұрлым әділ және бәсекелестік қағидаларына көшті.

Енді Мәжіліс депутаттарының 70% партиялық тізім бойынша, ал 30% бір мандатты округтер бойынша сайланады. Аралас сайлау жүйесі бойынша 50 де 50 проценттік арақатынасында облыстар мен республикалық маңызы бар қалалардың мәслихаттарына сайлау да өтеді. Ал облыстық маңызы бар аудандар мен қалалардың мәслихаттарына сайлауда азаматтар бір мандатты округтер бойынша үміткерлерге ғана дауыс береді. Мәжіліс пен мәслихаттарды қалыптастырудың жаңа үлгісі сайлаушылардың мүддесін жалпыұлттық және өңірлік деңгейде толық қорғауға мүмкіндік береді, өкілді билік органдарында кеңінен көзқарасты қамтамасыз етеді. Бұл азаматтық қоғамды одан әрі дамыту үшін қолайлы жағдай жасайды.

Қ.К.Тоқаевтың айтуынша, бұл сайлау қоғамда болып жатқан өзгерістердің көрінісі болады және біздің саяси жүйемізді одан әрі жаңғыртуға қуатты серпін береді. Мәжіліс пен мәслихаттар сайлауы мемлекеттік институттарды қайта құрылымдаудың соңғы кезеңі болады және «мықты Президент - ықпалды Парламент - есеп беретін Үкімет» формуласын нақты мазмұнмен толықтырады [38].

Президенттің бастамасымен конституциялық реформаны жүзеге асыру

аясында саяси партияларды тіркеу рәсімі айтарлықтай жеңілдетілді. Атап айтқанда, тіркеу шегі төрт есеге, 20 мыңнан 5 мың мүшеге дейін төмендетілді. Өңірлік партия өкілдіктерінің ең аз саны 600-ден 200 адамға дейін қысқарды. Осы және басқа да жүйелі шаралардың нәтижесінде біздің елімізде ұзақ уақыт ішінде алғаш рет бірнеше жаңа саяси партия тіркелген. Бұдан басқа, сайлау бюллетендеріне «барлығына қарсы» бағанын енгізу туралы бұрын қабылданған шешім түбегейлі мәнге ие болды.

Елді демократияландырудағы айтарлықтай қадам партиялардың Мәжіліске өтуі үшін межені 7%-тен 5% -ке дейін төмендету болды. Сайлау үдерісінің инклюзивтілігін қамтамасыз ету үшін тағы бір маңызды жаңалық депутаттық мандаттарды бөлу кезінде әйелдер, жастар және ерекше қажеттілігі бар адамдар үшін 30 пайыздық квотаны заңнамалық бекіту болды. Барлық осы институционалдық өзгерістер саяси бәсекелестікті күшейтеді, саяси жүйенің ашықтығын қамтамасыз етеді, саясаткерлердің жаңа тобының пайда болуына ықпал етеді. Сайлауды ұйымдастыру мен өткізуде аумақтық сайлау комиссиялары үлкен рөл атқарады. Сондықтан барлық сайлау рәсімдерінің сапасын арттыру үшін облыстық сайлау комиссиялары кәсіби негізге ауыстырылды.

Жоғарыда айтылғандарды жинақтай отырып, Қазақстан Республикасы Парламентінің саяси және құқықтық мәртебесін көтеруге, оның құзыретін заңнамалық жағынан кеңейтуге қатысты кейбір ұсыныстарымызбен бөлісуді жөн көрдік.

Ұсыныстар:

- Алдағы уақытта ықпалды Парламенттің мәртебесін одан әрі арттыру мақсатында Мәжіліс депутаттарын сайлауды партиялық тізіммен де, бір мандатты округтер бойынша да 50 де 50 пайыздық арақатынасында өткізу;

- 2022 жылы кезекті конституциялық реформа жүргізілгеннен кейін қолданыстағы сайлау жүйесіне енгізілген өзгерістерді одан әрі дамыту үшін әйелдер мен жастарға арналған партиялық тізімдерге енгізілген 30 пайыздық квотаны 50 пайызға дейін көтеруге;

- Бір мандатты округтер бойынша сайлау өткізуді облыстық маңызы бар аудандар мен қалалардың мәслихаттарына ғана емес, облыстар мен республикалық маңызы бар қалалардың мәслихаттарына да толығымен қолдану;

- Парламенттің заң шығару орган ретіндегі белсенділігін арттыру мақсатында депутаттар өзекті әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси мәселелерді жиі көтеруі тиіс. Бұл депутаттардың қоғамды толғандырған жүйелі мәселелерді шешуге деген ниетін көрсетеді;

- Қазіргі уақытта өзекті мәселенің бірі парламенттік бақылау функциясын толыққанды іске асыруға қатысты. Бұл ретте біз «парламенттік тергеп-тексерулер туралы емес, тек заңдардың орындалуын бақылау туралы» (Конституцияның 57-бабының 6-тармағы) айтып отырмыз. Парламенттік, депутаттық қызметтің бұл бағыты жандандырылуға тиіс;

- Парламенттің табиғатын тереңірек тану үшін зерттеушілер алдағы уақытта тарихи және құқықтық ойдың көрнекті өкілдерінің еңбектеріне

жүгіне отырып, Парламент институтының мемлекеттік билік органдары мен саяси жүйедегі орнын анықтауы керек;

- Қазіргі саяси жүйе жағдайындағы мемлекеттік билік тармақтары арасындағы тежемелік және тепе-теңдік жүйенің ерекшеліктерін белгілеу;

- Қос палаталы Парламенттің құрылымы мен функцияларын талдау арқылы оның қоғамда жүргізіліп жатқан саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени-рухани өзгерістердің құқықтық базасын жасаудағы қызметіне сараптама жасау;

- Қазақстан тарихының құрамдас бөлегі – республика Парламентінің қалыптасу кезеңдерін тың архив және тарихи нақты жазба деректер негізінде үнемі зерделеп, нәтижесін жариялап отыруды тұрақты негізде іске асыру қажет.

Қаржыландыру: Мақала «Тәуелсіз Қазақстан саяси жүйесінің институттары (1991-2023 гг.)» атты ғылыми жобаны іске асыру аясында әзірленді.

ӘДЕБИЕТТЕР.

1. Асылбек Байтан. Парламентаризм. Тарихы. Қалыптасуы. // <https://e-history.kz/kz/news/show/338908> (21.05.2025 қаралды)
2. Бурханов К.Н, Булекбаев С.Б. Казахстанский путь в дилемме: восток или запад?. Астана: Елорда, – 2010. –336 с.
3. Нысанбаев А., Машан М., Мурзалин Ж., Тулегулов А. Эволюция политической системы Казахстана в 2-х томах. 2-том. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2001. – 544 с.
4. Нұрымбетова Г.Р. Саяси модернизация. Алматы. 2007. – 144 б.
5. Ашимбаев М.С. Политический транзит: от глобального к национальному измерению. Астана: Елорда, 2009. – 279 с.
6. Бижанов А.Х. Республика Казахстан: демократическая модернизация общества переходного периода. –Алматы: Өнер. 1997, – 256 с.
7. Касымбеков М.Б. Институт президентства как инструмент политической модернизации. – Астана, 2002. – С. 280.
8. Мурзалин Ж.А. От традиции к современности: модернизация политических институтов Казахстана. Алматы: Білік. 2000. – 156 с.
9. Иренов Г.Н. Консолидация общества. Павлодар.-2003. – 230 с.
10. Жексембекова В.А. Қазақстандық қоғамды демократияландыру аясындағы саяси жаңарту үрдісі // С.ғ.д., ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс., авторефераты. А., 2009. – 46 б.
11. Сәрсенбаева Ж.Г. Қазақстан Республикасының билік жүйесін демократияландыру саясаты // С.ғ.к., ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс., авторефераты. А., 2007. – 30 б.
12. Әбдіхалық А.Ә. Қазіргі кезеңдегі Қазақстан Республикасының әлеуметтік саясаты: саяси талдау. Саяси ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. Алматы, 2008. – 35 б.
13. Жаулин К.М. Политическая модернизация как условие стабильного развития Республики Казахстан. Алматы. 2008. – 238 с.
14. Кагазбаева Э.М. Государственная политика обеспечения гендерного равенства в Республике Казахстан // Автореферат диссертации на соискание ученой степени к.п.н., Алматы, 2010. – 27 б.
15. Сейсенова Н.Б. Политическая модернизация в Республике Казахстан в ценностном измерении // Автореферат диссертации на соискание ученой степени к.п.н., Алматы, 2009. – 29 б.
16. Нурғалым К.С. Қазақстанда саяси институттардың қалыптасуында қоғамдық ойдың модернизациялану мәселелері (салыстырмалы саяси талдау) // С.ғ.к., ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. А., 2010. – 30 б.

17. Dahl R. Polyarchy Participation and Opposition. - New Haven, 1971. - P.23.
18. Ипполитова Т.В. Трансформация казахстанского общества: проблемы социально-политического реформирования (социологический анализ) // Автореферат диссертации на соискание ученой степени к.с.н., Тюмень, 2002. – 23 с.
19. Махмудова С.А. Становление и развитие парламентаризма в Казахстане, Киргизии, Узбекистане: конец XX – начало XXI вв. // Автореферат диссертации на соискание учёной степени к.п.н., Москва, 2011. – 24 с.
20. Зиманов С.З. «Парламент Казахстана в трудные годы провозглашения независимости». - Алматы: Алаш, 2011. -287 с.
21. Котов К.А. Конституционализм в Казахстане: опыт становления и эффективность механизма власти. 2000. -288 с.
22. Сапарғалиев Ғ. Қазақстан Республикасының Конституциялық құқығы. Алматы: Жеті жарғы, 2008. – 536 б.
23. Табанов С., Оразова А.Ә. Күрделі заманның өтпелі кезеңдеріндегі қазақ қоғамы Ата заңдарының (Конституцияларының) тарихи-құқықтық сабақтастығы. Алматы: Жеті жарғы, 2005. – 360 б.
24. Қалиев Н. Қазақстан Парламентаризмі: саяси талдау. Алматы: Қазақстан, 2003. – 272 б.
25. Бәкір Ә.Қ. Қазақстан Республикасы Парламентінің қалыптасуы. Астана: Сарыарқа, 2009. – 346 б.
26. Алияров Е.К. Парламентское фракции в политическом процессе: мировой опыт и Казахстан // Автореферат диссертации на соискание ученой степени к.п.н., Алматы, 2002. –28 с.
27. Шакирбаев С.А. Развитие Казахстанского парламента сквозь призму партийного строительства // Дисс...PhD.-А., 2008.
28. Джельдибаев А.М. Становление и развитие института парламентаризма в Республике Казахстан: политологический анализ // Автореферат диссертации на соискание ученой степени к.п.н., Алматы, 2010.
29. Бекжанов Б.А. Парламентаризм в Казахстане: современное состояние и перспективы развития// Дисс...PhD.-А., 2010. – 25 с.
30. Дауталиев Қ.Н. Қазақстан Республикасы Парламентінің бақылау функциясы // З.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. А., 2010. – 24 б.
31. ҚР Жоғарғы Кеңесінің бірінші сессиясы (жаңа құрам). 16 сәуір 1994 жыл. Стенографиялық есеп. // Национальный Архив Республики Казахстан. Ф.2.Оп.4.Д.234.Л.40-47.
32. Аяган Б.Г. и др. Современная история Казахстана: Учебник для студентов неисторических специальностей (бакалавриатов) высших учебных заведений. Алматы: Раритет, 2010. – 432 с.
33. Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының Қаулысы. 6 наурыз 1995 жыл. Алматы қаласы. // Архив Президента Республики Казахстан Ф.5.Н.Оп.1.5.Д.54.57. Л.1-5.
34. Парламент Мәжілісінің 1-8-ші шақырылымдары // <https://mazhilis.parlam.kz/kk/about-us/history> (21.05.2025 қаралды).
35. Оспанов М.Т. Проблемы становления и развития парламентаризма // Архив Президента Республики Казахстан. Ф.5Н.Оп.5.1.Д.7812.Л.13-21.
36. «Қазақстан Республикасының кейбір конституциялық заңдарына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының 2018 жылғы 29 маусымдағы № 162-VI Конституциялық заңы.
37. Тоқаев Қ.К. ҚР Парламенті Мәжілісі мен мәслихаттар депутаттарын сайлауды тағайындау туралы үндеуі. Казахстанская правда. 2020 жылғы 21 қазан.
38. Тоқаев Қ.К. Парламент Мәжілісі мен мәслихаттар депутаттарының кезектен тыс сайлауын тағайындау туралы мәлімдемесі. Казахстанская правда. 2023 жылғы 19 қаңтар.

REFERENCES:

1. Asylbek Baitan. Parlamentarizm. Tarihy. Qalyptasuy. [Parliamentarism. History. Formation] // <https://e-history.kz/kz/news/show/338908> (accessed: 21.05.2025).
2. Burhanov K.N, Bulekbaev S.B. Kazhastansi put v dilemme: vostok ili zapad?. [Kazakhstan's path is in a dilemma: East or West?] Astana: Elorda, – 2010. –336 p.
3. Nysanbaev A., Mashan M., Murzalin J., Tulegulov A. Evolusia politicheskoi sistemy Kazahstana v 2-h tomah. 2-tom. [The evolution of the political system of Kazakhstan in 2 volumes.] – Almaty: Qazaq enseklopediasy, 2001. – 544 p.

4. Nurymbetova G.R. Saiasi modernizatsia. [Political modernization] Almaty. 2007. – 144 p.
5. Ashimbaev M.S. Politicheskii tranzit: ot globalnogo k natsionalnomu izmereniiu. [Political transit: from the global to the national dimension] Astana: Elorda, 2009. – 279 p.
6. Bizhanov A.H. Respublika Kazakhstan: demokraticheskaia modernizatsia obsestva perehnodnogo perioda. [Republic of Kazakhstan: democratic modernization of a transition society] – Almaty: Oner. 1997, – 256 p.
7. Kasymbekov M.B. Institut prezidentsva kak instrument politicheskoi modernizatsii. [The institution of the Presidency as an instrument of political modernization] – Astana, 2002. – p. 280.
8. Murzalin J.A. Ot traditsii k sovremennosti: modernizatsia politicheskikh institutov Kazakhstana. [From tradition to modernity: modernization of Kazakhstan's political institutions] Almaty: Bilik. 2000. – 156 p.
9. Irenov G.N. Konsolidatsia obsestva. [Consolidation of the company] Pavlodar. - 2003. – 230 p.
10. Jeksembekova V.A. Qazaqstandyq qogamdy demokratalandyru aiasyndagy saiasi janartu urdisi // S.g.d., glyymi darejesin alu usin daiyndalghan diss., avtoreferaty. [The process of political modernization of Kazakhstan's society in the context of democratization // C.D. D., diss prepared for the degree., abstract] A., 2009. – 46 p.
11. Sarsenbaeva J.G. Qazaqstan Respublikasynyn bilik zhuiesin demokratalandyru saiasaty // S.g.k., glyymi darejesin alu usin daiyndalghan diss., avtoreferaty. [Policy of democratization of the power system of the Republic of Kazakhstan // C.D. D., diss prepared for the degree., abstract.] A., 2007. – 30 p.
12. Abdihalyq A.A. Qazirgi kezendegi Qazaqstan Respublikasynyn aleumettik saiasaty: saiasi taldau. Saiasi gylymdarynyn kandidaty glyymi darejesin alu usin daiyndalghan dissertasiynyn avtoreferaty. [Social policy of the Republic of Kazakhstan at the present stage: political analysis. Abstract of the dissertation prepared for the degree of candidate of Political Sciences] Almaty, 2008. – 35 p.
13. K.M. Politicheskaiia modernizatsia kak uslovie stabilnogo razvitiia Respubliki Kazakhstan [Political modernization as a condition for stable development of the Republic of Kazakhstan] Almaty. 2008. – 238 p.
14. Kagazbaeva E.M. Gosudarstvennaia politika obespechenia gendernogo ravenstva v Respublike Kazahstan // Avtoreferat dissertasii na soiskanie uchenoi stepeni k.p.n., [The state policy of ensuring gender equality in the Republic of Kazakhstan // Abstract of the thesis for the degree of PhD.] Almaty, 2010. – 27 p.
15. Seisenova N.B. Politicheskaiia modernizatsia v Respublike Kazahstan v sennostnom izmerenii // Avtoreferat dissertasii na soiskanie uchenoi stepeni k.p.n., [Political modernization in the Republic of Kazakhstan in the value dimension // Abstract of the thesis for the degree of PhD.] Almaty, 2009. – 29 p.
16. Nurgalym K.S. Qazaqstanda saiasi instituttardyn qalyptasuynnda qogamdyq oidyn modernizatsialanu maseleleri (salystymaly saiasi taldau) // S.g.k., glyymi darejesin alu usin daiyndalghan dissertasiynyn avtoreferaty. [Problems of modernization of public thought in the formation of political institutions in Kazakhstan (comparative political analysis) // Abstract of the dissertation for the degree of candidate of Medical Sciences.] A., 2010. – 30 p.
17. Dahl R. Polyarchy Participation and Opposition. - New Haven, 1971. - p.23.
18. Ippolitova T.V. Transformatsia kazahstanskogo obsestva: problemy sosialno-politicheskogo reformirovaniia (sosiologicheskii analiz) // Avtoreferat dissertasii na soiskanie uchenoi stepeni k.s.n., [Transformation of the Kazakh society: problems of socio-political reform (sociological analysis) // Abstract of the thesis for the degree of PhD] Tümen, 2002. – 23 p.
19. Mahmudova S.A. Stanovlenie i razvitie parlamentarizma v Kazakhstane, Kirgizii, Uzbekistane: konets XX – nachalo XXI vv. // Avtoreferat dissertasii na soiskanie uchenoi stepeni k.p.n., [The formation and development of parliamentarism in Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan: the end of the XX – beginning of the XXI centuries // Abstract of the dissertation for the degree of PhD.] Moskva, 2011. – 24 p.
20. Zimanov S.Z. «Parlament Kazakhstana v trudnye gody provozhlaeniia nezavisimosti». [The Parliament of Kazakhstan during the difficult years of independence] - Almaty: Alaş, 2011. -287 p.
21. Kotov K.A. Konstitutsionalizm v Kazakhstane: opyt stanovleniia i effektivnost mehanizma vlasti. [Constitutionalism in Kazakhstan: the experience of formation and effectiveness of the mechanism of power] 2000. - 288 p.
22. Sapargaliev G. Qazaqstan Respublikasynyn Konstitutsialyq quqygy. [Constitutional law of the Republic of Kazakhstan] Almaty: Jeti jargy, 2008. – 536 p.
23. Tabanov S., Orazova A.A. Kurdeli zamannyn otpeli kezenderindegi qazaq qogamy Ata zandarynyn (Konstitutsialarynyn) tarihi-quqyqtyq sabaqtastygy. [Historical and legal continuity of the basic laws (constitutions) of Kazakh society in the transitional periods of difficult times] Almaty: Jeti jargy, 2005. – 360 p.

24. Qaliev N. Qazaqstan Parlamentarizmi: saiasi taldau. [Parliamentarism of Kazakhstan: political analysis] Almaty: Qazaqstan, 2003. – 272 p.
25. Bakir A.Q. Qazaqstan Respublikasy Parlamentinin qalyptasuy. [Formation of the Parliament of the Republic of Kazakhstan]. Astana: Saryarqa, 2009. – 346 p.
26. Aliarov E.K. Parlamentskoe fraksii v politicheskoy prosesse: mirovoi opyt i Kazakhstan // Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoi stepeni k.p.n., [Parliamentary factions in the political process: world experience and Kazakhstan // Abstract of the dissertation for the degree of Ph.D.,] Almaty, 2002. – 28 p.
27. Sakirbaev S.A. Razvitiye Kazahstanskogo parlamenta skvoz prizmu partinogo stroitelstva [The development of the Kazakh Parliament through the prism of party building] // Diss...PhD.-A., 2008.
28. Jeldibaev A.M. Stanovlenie i razvitiye instituta parlamentarizma v Respublike Kazahstan: politologicheski analiz // Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoi stepeni k.p.n., [The formation and development of the Institute of Parliamentarism in the Republic of Kazakhstan: a political analysis // Abstract of the dissertation for the degree of Ph.D.,] Almaty, 2010.
29. Bekjanov B.A. Parlamentarizm v Kazahstane: sovremennoe sostoyanie i perspektivy razvitiya // [Parliamentarism in Kazakhstan: current state and development prospects] Diss...PhD. – A., 2010. – 25 s.
30. Dautaliev Q.N. Qazaqstan Respublikasy Parlamentinin baqylau funksiasy // Z.g.k. gylymi darejesin alu usin daiyndalghan dissertatsiyanyn avtoreferaty. [Control function of the Parliament of the Republic of Kazakhstan // Abstract of the dissertation prepared for the degree of candidate of Legal Sciences] A., 2010. – 24 b.
31. QR Jogargy Kengesinin birinsy sesiasy (jaaa quram). 16 saur 1994 jyl. Stenografialyq esep. // Nasionalnyi Arhiv Respubliki Kazahstan. [First session of the Supreme Soviet of the Republic of Kazakhstan (new composition) National Archive of the Republic of Kazakhstan] F.2.Op.4.D.234.L.40-47.
32. Aiagan B.G. i dr. Sovremennaya istoriya Kazahstana: Uchebnyk dlya studentov neistoricheskikh spetsialnostey (bakavaliarantov) vysshih uchebnykh zavedeni. [Modern history of Kazakhstan: A textbook for students of non-historical specialties (bachelor's degree) of higher educational institutions] Almaty: Raritet, 2010. – 432 p.
33. Qazaqstan Respublikasy Konstitutsialyq Sotynyn Qaulysy. 6 nauryz 1995 jyl. Almaty qalasy. // Arhiv Prezidenta Respubliki Kazahstan. [Resolution Of The Constitutional Court Of The Republic Of Kazakhstan (National Archive of the Republic of Kazakhstan) F.5.N.Op.1.5.D.54.57. L.1-5.
34. Parlament Mazhilisinin 1-8 si saqyrylymdary. [1-8 convocations of the Mazhilis of the parliament] // <https://mazhilis.parlam.kz/kk/about-us/history> (accessed: 21.05.2025).
35. Ospanov M.T. Problemy stanovleniya i razvitiya parlamentarizma. // Arhiv Prezidenta Respubliki Kazahstan. [Problems of formation and development of parliamentarism, // National Archive of the Republic of Kazakhstan] F.5.N.Op.5.1.D.7812.L.13-21.
36. «Qazaqstan Respublikasynyn keibir konstitutsialyq zandaryna ozgerister men tolyqtyrular engizu turaly» [On amendments and additions to some constitutional laws of the Republic of Kazakhstan] Qazaqstan Respublikasynyn 2018 jylgy 29 mausymdagı № 162-VI Konstitutsialyq zany.
37. Tokayev K. QR Parlamenti Mazhilisi men maslihatar deputattaryn sailaudy tagaiyndau turaly undeui. [Appeal of Deputies of the Mazhilis of the parliament and maslikhats on the appointment of elections] Kazahstanskaia pravda. 2020 jylgy 21 qazan.
38. Tokayev K. Parlament Mazhilisi men maslihatar deputattarynyn kezekten tys sailauyn tagaiyndau turaly malimdemesi. [Statement on the appointment of early elections of Deputies of the Mazhilis of the parliament and maslikhats] Kazahstanskaia pravda. 2023 jylgy 19 qantar.